

ԳՐԱԿԱՆ ԲԵՐՈՑԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՄԵՐ ՄԷՋ

(Նամակ խմբագրութեան)

ԱՐՇԱԿ ՂԱԶԱՐԵԱՆԻ

Տարիներից ի վեր մենք ականադես ենք եղել երկու թերթերի՝ «Մուրճի» և «Մշակի» մէջ տեղի ունեցած վիճաբանութիւններին, սրտնք ունեցել են հասարակութեան մէջ իրենց արձագանքը. ժամանակի ընթացքում իւրաքանչիւրը յարանցից ստեղծել է իր համակրողների շրջանը։ Մենք ներկայումս բոլորովին մոտադիր չենք զբաղւելու հիմնական խնդիրներին վերաբերեալ երկու թերթերի բռնած դիրքով, դա մեզ չափ հեռուն կը տանէր. մեր նպատակը ալժամ լոկ ալդ երկու թերթերի բարոյական կողմն է, թէ արդեօք յարանցից հին է կարողացել մնալ լաւ մամուլի բարձրութեան վրայ, հաւատ ներշնչել դէպի տպագրական խօսքը։

Ահա ալս հարցն է, որ ներկայումս դրդում է ինձ հրապարակ գալ և ինձնման մոտածող հարիւրաւոր մարդկանց առաջ որոշակի դնել վերջին չորս տարւան դիտողութիւններս։ Այդ բանը անում եմ նամանաւանդ ալն պատճառով, որովհետեւ ալդ չորս տարին ինձ համար եղել են իսկապէս տանջանքի տարիները. ալդ ժամանակներում ես դեսել եմ, թէ ինչպէս ալն մարդիկ, որոնց համարել եմ բարու և ազնիւի ներկայացուցիչներ, աչքիս առաջ հեղձնեղէ ընկել և, թող ներսի ինձ ասել, բացասական ծալլն են բռնել. և միթէ սա տանջանք չէ մէկ անփորձ, կեանք չտեսած երիտասարդի համար, պատահել կեանքի մէջ հէնց առաջին անգամից լուսախաբութեան։

Բաց որովհետեւ ալդ անելու համար հարկաւոր է մէջ բերել ալն բոլոր խնդիրներն ու դէպքերը, որոնց մասին զանազան ժամանակների ընթացքում գրւել ու խօսւել է, իսկ դրանց թիւը չափ չափ է. բացի

աւելի, մեղանից պահանջուած է աւելի երկար ժամանակ, մենք կը թողնենք խրդիւնները մի ալի, աւելի չարմար անգամի, իսկ ներկայումս կը բաւականանք միայն երեք հատ բնորոշ և միենոյն ժամանակ հասարակութեան բաւականին ծանօթ ֆաբրիկով, որոնք իրենց պարզութեամբ աշէն շատ բան են ասում, Նամանասանդ, կարծում եմ, ինչպէս ընթերցողն ինքն եւս կը տեսնի, դրանք ալն տեսակ ֆաբրիկից են, որոնք պարզ ու որոշ կը պատկերացնեն աւելի խմբի մարդկանց բարոյական պատկերը, շէպի պարզ խնդիրներն ունեցած վերաբերմունքը, մտածելու եղանակը, մի խօսքով՝ դրանց ամբողջ էութիւնը ճարրական էթիկայի բացակայութիւնն է ահա, որ շատ անգամ մեր մէջ բազմաթիւ կարևոր խնդիրներ հրապարակում անցնում են առանց որևէ ուշադրութեան, առանց հալեացքներով փոխանակութեան, և դրանով որոնադակ է դրում լաճախ հասարակական շատ ու շատ նւիրական քաներ:

Եւ իրօք միթէ կարող է երկու անձի կամ երկու թերթի մէջ առաջանալ լուրջ խնդիրների մասին մտքերի լուրջ փոխանակութիւն կամ ուսումնասիրութիւն, քանի որ մի կողմից որոնադակ է դրում տարրական պարզաճատութիւնը, իշխողութիւն լինելը քաղաքական օրէնադրութեամբ՝ առաջ է քաշում անձնական վիրաւորանքները, որ, ով դեռ չվերջացած, կիսաճանապարհին գտնուող խնդիրները կամաւ ակամաւ շարժարում են. իսկ այս տեսակ դերը ժամանակի ընթացքում սրտեմատիկ կերպով կատարել է «Մշակը», շնորհիւ ալն վատ, փճացած ինստիտուցիաների, որոնցով սնւած են նրա շեկավարները. և պարզ է որ աշէնքանը չէ կարող հասարակութեան վերաւ իր ազդեցութիւնը չունենալ, չէ նպաստել որ հասարակութեան մէջ կազմուի այս համոզումը՝ թէ թերթի կոչումն է միայն միտին անաւարկելը: Եւ ինքս մէկն եմ եղած ալն բազմաթիւ միամտիներից, որոնք տրամադիր են եղել կուրորէն հաւատալու թէ ակնարկած թերթը իր ներկայ կառավարողների կողմից որ և է օրինաւոր սկզբունքով է առաջնորդւում. տարաբախտաբար իմ միտքը չուրով կարողացաւ ըմբռնել իսկութիւնը, քան շատ շատերը, որոնք իմ չարմարութիւնները չեն ունեցած մէկի կամ միւսի ասածները իրար հետ համեմատելու, մաքուր սրտով միմիայն ճշմարտութիւնը որոնելով: Եւ ի հարկէ հաշի չեմ առնում ալն գուցէ և բազմաթիւմարդկանց, որոնք աշէն ընդունացել են նոյն կերպով զգալու, մտածելու, շարժելու եղանակներին, որ և կազմում է դրանց իսկական չկողան. նրանց վրա առաջուց զիտեմ որ ազդելու չեն իմ այս րոշերը, և ես աչքի առաջ էլ չունիմ աւելի տեսականներին:

Գարձեալ կրկնում եմ, որ ընթերցողը չպիտի սպասի ինձից հիմնական խնդիրների պարզաբանութիւն, ալ պիտի ցոյց տամ շատ հասարակ և դատելու համար ամենքին հաւաստապէս մարդկի իրողութիւն:

ներ, որոնք պիտի ցուց թէ աչդ տեսակ խնդիրներում աչդ դիրքերը բռնողները ինչքան պէտք է բարոյապէս ընկած լինեն և թէ որքան ցանկալի է դրանցից մեծ խնդիրների մասին բացատրութիւններ սպասելու եւ որքան շուար կացութիւն ի լուրջ մամուլի համար, որին վիճակւած է կեանքում մաքառել շեռ ևս աչդ տեսակ ախտերի դէմ:

Արդէն իսկ հանգամանքը ստիպում է ինձ հարկւրաւոր ֆատքերից միայն մի քանիսով բաւականանալ, որոնք սակայն կատարելապէս բնորոշում են դրանց բարոյական էութիւնը: Որովհետեւ ուր որ արդէն բացակայում է ամենատարականը՝ աշխուշ հեռուներ ընկնելը չարժէ: Սրինակներիցս մէկը վերաբերելու է զուտ գրական էթիկայի խնդիրներից մէկին, ուր ցուց է տրեւում գրական կեղծիքի դիտաւորեալ հովանաւորութիւնը. երկրորդը օրինակ է լինելու սովետական, թէ ինչպէս մարդիկ կաշից դուրս են գալիս ցուց տալու թէ մէկը հաւասար է հնգի. մի երրորդը դէպք կ'ընշատակենք, ուր փուճ ինստիտուտները խմբական արտապատրութիւն են գործում:

Սկսենք առաջինից.

1896 թւին առաջին անգամ լուս տեսաւ պ. Վաչագանի (—Բալասեանի) առաջին գրածքը՝ «Հենրիխ Պետտալոցցի» վերնագրով մի գրքոյկ: Անձնապէս ծանօթ լինելով թէ գրողին և թէ հանգամանքին, ես մի աչպիսի չափաբարութեամբ դիմեցի Մշակի խմբագրութեան:

Նորերս լուս տեսած Վաչագանի (—առեւտրական Գրիգոր Բալասեան) կեղծ ստորագրութեամբ «Հենրիխ Պետտալոցցի» գրքոյկը, նոյնպէս և այն գրածքները, որոնք լիւծած են նոյն գրքի կազմի ետեւ—ա) Ժան-Ժաք Ռուսօյի կեանքը. բ) Ռուսօյի վարդապետութիւնները իւր «Էմիլ» հեղինակութեան մէջ. գ) Ֆիլանտրոպներ և հումանիտոսներ (մարդասէր մանկավարժներ) (??) և զ) Պետտալոցցու ճշանակութիւնը ժամանակակից մանկավարժութեան համար—պատկանում են հանգուցեալ Գրիգոր Տէր-Մեղիքսեղեկեանի գրչին: Սոյն գրածքները ինչ-ինչ պարագաներում ընկել են պ. Բալասեանի ձեռքը, սա էլ վերցրել սեփականել է):

Այս չափաբարութիւնը Մշակը չտպեց, թէն ստորագրութիւնս լրիւ դուած էր տակը, ուրեմն և խմբագրութիւնը գրածիս համար ազատ էր պատասխանատուութիւնից: Բայց ենթացեալ թէ Մշակը աչդ դէպքում զգուշութիւն բանեցնելով չփորհացաւ իմ գրութեան. Սակայն ահա երկու տարի ետքը, աչդ նոյն «Վաչագան»ը արդէն իւր իսկական անունով հրատարակում է մի ուրիշ գրածք «Ռոստոմ և Սալման» վերնագրով: Աչդ առիթով Մուրճի մէջ տպեց նախ մի գրախօսութիւն, ուր գրախօսը, չը ճանաչելով հեղինակին ու կեղծիքը, կարծել էր թէ իսկական հեղինակի հետ գործ ունի. բայց քերոյ նոյն Մուրճում տպեց մի գրութիւն, որից

ամեն ընթերցող իսկոյն եզրակացրեց «Բալասեանի գրական աշխատութիւնը, (վնշելու է, որ նոյն ալք. Բալասեանը Մշակի թղթակից է, իսկ «Բազմավէպում» ալք. Ժամանակները մի գլուխ Մշակին ներբողներ կարգացողը)» Կարծում եմ որ իմ նախազգուշացումից երկու տարի անց, երբ արդէն ուրիշի ձեռքով հրատարակու Մուրճի մէջ աշխատութեան մերկացումն եղաւ, ամենատարրական թէ խելքը և թէ գրական ազնուութիւնը պիտի թելադրէին Մշակին, առնւազն, իբր խածած, լռութիւն պահպանելու Բայց HE TYTb TO DыMIO. ախար մերկացումն եղել էր Մուրճում, և ահա Մշակը վճռեց ամեն ինչ ոտքի տակ տալու Ալլապէս էին պահանջում նրա կուրի սկզբունքները իրենց աշխիւփուլ թերթի շէմ: Եւ ահա թէ ալք. առթիւ ինչ է գրուած Մշակի մէջ իր պատասխանների բաժնում Բալասեանի հասցէին.

«... Մեր խորհուրդն է՝ անդեա առնել այն յօդածները, որոնք քննադատութիւն չեն, ալ հալոյանք...» (Մշակ 1898 թ. № 35).

Կարող էք երեւակայել որ միայն թէ որեւէ անհաճու բան առի Մուրճի հասցէին, Մշակը առ ոչինչ համարեց նոյն իսկ գրական աշխատութիւնը խրախուսելու Բաւական չէ ալք. հիմի պէտք էր աշխատել, որ ոչ միայն Մուրճից իւրի պատիւը անաչառ մերկացումի, ալ նոյն իսկ Մուրճին անպարուրթիւն հասնի: Եւ ահա երբ ալք. բանից մի տարի անց լույս է տեսնում նոյն Բալասեանի մի երրորդ գրածքը, չարմար առիթ շարտելով վերջապէս իր թեարկեալից հրաժարելու, նոյն Մշակ՝ իբր թէ նոր գիւր աճելով թէ Բալասեանը նոյն իսկ անդրազէտ ոմն է, հրէշաւոր չարութիւններով, շեռ չանդգնութիւն ունեցաւ Բալասեանների երեսն գալը կապել Մուրճի հետ! Եւ ալք. չարագործութիւնը անում էր մի Լէօ-Բաբախանեան, որի ինչ լինելը չատ անգամ ենք առիթ ունեցել տեսնելու Մուրճի մէջ: Եւ սակայն ալք. նոյն Լէօն մի պատենտաւոր («մշակական») գրող է: Եւ նա էլ հաւատարացած է, որ ինքը իսկ և իսկ գրողի շերտն է:

Անցնենք երկրորդ օրինակին.

Անցած տարի «Ընթերցողի փառքեր» վերնագրով լույս տեսաւ յօդածների մի շարք Մշակում: Ալք. յօդածները մեր գրական բարքերը, այն էլ Մշակի բարքերը՝ բնորոշելու տեսակէտից չատ հեղաքրքրական ճիւթիւր են. մասնաւոր առաջին ու վերջին յօդածները, Դրանցից երրորդը հէնց այն էր, որի մասին խօսեցի վերւ. Ալթմ խօսելիքիս ճիւթը միայն առաջին յօդածն է: Ալք. էլ մի հեղաքրքրի յօդած էր ոչ միայն բարքագրական տեսակէտից, ալ և իր ճիւթով ու գրողի հոգեբանութեամբ. բայց մի հոգեբանութիւն, որ կազմել է թէ և ալ ալքիւրոնից, բայց որը անկասկած ամրապնդւել է Մուրճի շէմ կուր մլելու:

դեմքից, ընթերցողին առաջին քալից թոււմ է, թէ դա ըստ Երեմիայի մի բողոք է մեր հասարակական կործանիչ անդարբնութեան դէմ»։ Բայց էլ կործանիչ «մի խելձ գրականութեան համար» որը «էջ ներկայացնում բարդութիւններ, որն իր զարկով, իր չափերով կարելի է նմանեցնել կենդանական ստորին օրգանիզմների կեանքին»... Եւ ահա աչդ «հասարակական կործանիչ անդարբնութեան» է մատնւած նաև Ազգագրական Հանդէսը, որի կորուստը, ինչպէս նաև այլ հրատարակութիւնների, որպէս մի քիչ փոքր կը տեսնենք, իբրև ինչ «խիստ ցաւ» էր պատճառուում լէօ—Մշակին։ Բայց նախ ծանօթանանք լոյսածի գրութեան եղանակի հետ։

«Լոյս տեսաւ, զրոյւմ է աչդ լէօն—Ազգագրական Հանդէսի և գիրքը, որը բաշկացած է 408+48=456 մեծադիր երեսներէից... Վերցնելով նախընթաց համարները, մենք կը տեսնենք, որ դրանք էլ համարեա միևնույն ծաւալն ունին, այնպէս որ եթէ պ. Լ. Լալաբանին աջողւի կանօնաւոր կերպով տարին երկու գիրք տալ, ինչպէս որ իրօք պիտի լինի, այն ժամանակ մենք հետո չենք լինի ճշմարտութիւնից, եթէ հնարաւորներ, որ Հանդէսի հրատարակչը տարին տալիս է մօտ 1000 տպագրուած երես և բաւական թւով պատկերներ, քարտէզներ, Բաժանենք աչդ քանակութիւնը 12 ամիսների վրայ և կը ստանանք այնպիսի տեղադրւած, որոնք իրենց ստաւարութեամբ հետո չեն լինի հարկական ամսագրից (Մուծին է ակնարկում)։ Համեմատութիւնը ի հարկէ, միանգամայն ձիւղ չէ. բայց եթէ վերցնենք հարցի նիւթական կոլմը, այն ժամանակ քարտէզների, կլլիչների գինը բաւականին կը մօտեցնէ Հանդէսը այն բիւջէին, որ հաւ ամսագրի խմբագիրն է գործ դնում տպագրութեան համար»։ (Մշակ 99 թ, № 221. Ընդգծումները մերն են)։

Անշուշտ ընթերցողը ևս կը զարմանալ թէ ինչու Մշակը աչդպէս մանրամասն համեմատութեան մէջ է դնում աչդ երկու թէ բովանդակութեամբ և թէ կազմով այնքան ու այնքան տարբեր հանդէսները. և երկրորդ՝ ինչու աչդպէս ահով և աչդքան մոտաւած են դուրս գալիս բառերը նրա գրչի տակից—«մենք հետո չենք լինի ճշմարտութիւնից», «մօտ 1000 երես», «հետո չեն հաշկական ամսագրից», «թէ և միանգամայն ձիւղ չէ», «նիւթական կոլմը բաւականին կը մօտեցնէ հանդէսը ամսագրի բիւջէին»։ Նամանաւանդ աչդու խնդիրը վերաբերում է զուտ թւերի համեմատութեան և ոչ թէ փոխադրական մի որ և է ֆորմուլայի կազմութեան, ուր կարելի էր վախճանալ որ չլինի թէ աւելորդ մի բառ վաճառէ մոքի ամբողջութիւնը, Ներեցէք ընթերցող, որ փոքր ինչ կատարածու մարդ լինելով՝ աչ խնդրի առիթով մէջ եմ բերելու նաև ստիական համեմատութիւններու Բայց չկարծէք թէ լանձն եմ առնում աչդ բանը նրա

համար, որ ցուց տամ հանդէսներից մէկի առաւելութիւնը, միայն պակասութիւնը. ոչ, քան լիցիւ Հեռաքրքրութիւնս՝ ինչպէս վերն էլ ասացի, Մուրճի դէմ կռւելու տենչով բռնած հեղինակի հոգեբանութիւնն է։ Տեսնենք, Մուրճի համար մենք կ'իւրցնենք նրա 11 տարիները, կ'ըստանենք էջերի գումարը 11-ի վրայ որ ստանանք տարեկան էջերի միջին թիւը, և կ'ըզգայականենք 3-ի վրայ որ իմանանք թէ 5 տարում ինչ է տուել։

Մ Ո Ր Ծ Ն

Ազգագրական Հանդէս

Տարեկան միջին թուով տուել է 1776 երես. հինգ տարում ուրեմն տուել է $1776 \times 5 = 8880$ երես. նկատենք այն, որ Մուրճի իւրաքանչիւր երեսը մեծ է $\frac{1}{6}$ -ով Ազգագրական Հանդիսի երեսներից, որ կանի 378 երես. այս քանակութիւնը չի տի յուրս զանք Ազգագրական Հանդիսի ընդհանուր երեսների թւից. կը ստանանք իսկականը.

Ա. գիրք.	456 երես
Բ. " "	456 "
Գ. " "	$400 + 80 = 480$ "
Դ. " "	$313 + 108 = 426$ "
Ե. " "	$408 + 48 = 456$ "

Ընդամենը 2.274 երես

Գուրա զանք — 378 "

Կը մնայ Մուրճի շաբով 1.896 երես

Այսպէս ուրեմն Մուրճը հինգ տարում տուել է 8880 երես. իսկ Ազգագրական Հանդէսը իր հինգ տարուայ բոլոր գրքերով՝ 1896 երես, որը ցուց է տալիս, թէ Մուրճը հաւասար ժամանակամիջոցում մօտ 5 անգամ աւելի մեծ հրատարակութիւն է ունեցել, քան Ազգագրական Հանդէսը. Ինքն չեմ հաշւում այն, որ Մուրճում մանրագրութիւններ աւելի շատ են գործուում, քան Ազգագրական Հանդիսում. իսկ ամեն գրքի մի քանի կլիշէները միայն շատ աննշան չափով կարող են ազդել այս համեմատական թւերի վրայ։

Ինքն միմիայն էջերի հաշւում Մշակ'ը մէկը հաւասարեցմանու է հինգին! և անամթութիւնը կատարեալ շարձնելու համար «մօտաւորապէս» խօսքն էլ աւելացնում է, իբր թէ աւելի մեծ քարեխիչութեան համար իբր թէ մէկը «մօտաւորապէս» հաւասար է հինգին!! Ասում եմ միմիայն էջերի թւի մէջ, որովհետեւ բանը եթէ գալ «բիւլէտների համեմատութեան խնդրին», մի ամսագրի բիւլէն, նրա տպագրութեան ու թղթի ծախքով չէ որոշուում միայն, այլ և խմբագրական այլ հանգամանքներով, որոնց պարզաբանելը ինձ չէ պարկեշտում, բայց որոնք մի հասարակական ամսագրի համար ծանրակշիւ են. և անհամեմատ է հինգին հաւասարեցնելն է, որ Մշակ'ի լեզուով կոչուում է «հեռու չլինել ճշմարտութիւնից»։ Բայց որ ճշմարտութիւնից — Մուրճի թէ Մշակի, որովհետեւ արդէն տարիները ցուց են տուել, որ Մուրճի հակառակորդի համար մէկ շորդի վրայ հինգ սուրը արդէն քաւականին (մտքիկ) է համարուում «ճշմարտութեան»։

Եւ շիտամբ ալս օրինակը վերցրի, ուր որ իսկութիւնը իմանալու համար ամենքի համար չափը միևնույն է. որովհետեւ մէկի ու հինգի, թէկուզ չորսի մէջ եղած տարբերութիւնը զիւրէ և մանուկը, և ծերը, և գրագէտը և վաճառականը և հասարակ մշակը, թող ուրեմն ընթերցողը ալդ պարզ օրինակից եզրակացնի, թէ որքան շիտաւորեալ ստեր և աւաւաշումներ են տեղ գտնում մի բարոյապէս ողորմելի խմբի ամենօրեալ լօշւածների մէջ, որոնք իբր թէ կոչւած են հասարակական խնդիրներ պարզելու և ցաւը տալ, որ ալդ տեսակ մարդոց գրութիւնները շեռ լաւակնութիւն ունին հապարակախօսութիւն կոչւելու:

Այո, շիտամբ վերցրի իբր օրինակ ալս երկու շէպերը, որոնց գնահատութիւնը շիւրին էր և մատչելի ամեն մի նոյն իսկ քիչ զարգացած ընթերցողին, որպէս զի ամենքն էլ կարողանան որոշակի պատկերացնել ալդ մարդկանց բարոյական ոլթը, և պարզ տեսնեն, որ շրանք, եթէ անքան տարրական խնդիրներում անշափ փճութիւններ ու սորորութիւններ են ցոյց տալիս, հապա ինչեր են անում նրանք աւելի մեծ հարցերում, ուր շատուրթեան աւելի մեծ ուժ է պահանջում, ալ և սէր շէպի իշէալը, և կատարելապէս անկաշառ համոզմունքներ, հարցեր, ուր զրոյի ու ընթերցողի միջև ենթադրում է բարոյական կապ՝ ամրապնդւած հաւատով շէպի գրողի շիտակութիւնը, բարոյական մաքրութիւնը, համոզմունքի անխարդախութիւնը: Եւ ինչ մեծք տեսանք ալս օրինակներից, կատարելապէս նոյնը, շատ աւելի մեծ շափերով, արտապատեց շատերին ինչելի 1896 թւին, երբ մի քանի տասնեակ մարդիկ խմբերով շուրս եկան Մշակի սի խմբագիր-աշխատակցին փրկելու ալս անամթ շնորհակալական նամակի առիթով, որի շնչոտերի կեղծ ու պատիւ լինելը ալքքան ուժով մերկացւեց: Ալդ խմբական պաշտարի ելեկջներն ընթերցողները ամփոփութեամբ կարդացին Մուրճի մէջ, 1896 թ. (Ձճ 5 «Յիշատակի համար»): Ահագին խմբերի ուժովը կամեցան կեղծիքի քոլը մարդոց երեսներից չպրտելու և միթէ ալդ տեսակներից ալուհետեւ կարելի է սպասել որ և է փոքր ի շառէ լուրջ ու մաքուր գործ. և ալդպիսի ակնկալութիւնը միթէ անմոտութիւն չէր լինի... Կրկնում եմ, ցաւս ներկալումս շրանք ու շրանց նման մարդիկ չեն, որովհետեւ շրանք աւելացան ժամանակակից մրածողութիւնն և կեանքը ապականողների վրալ, և ալդպիսով իրանց համար ճահիճ չինեցին, որի մէջ երազում են հանգիստ լողալ: Մեր պարտքն է ալդ հեշտալի անդորրութիւնը խանգարել և ալդպարտքն ընկնում է շեռ ևս կեանքի չէմքում գտնուող մատալ սերնդի վրալ, որի ընթանակութիւնից լաւն ու վատը որոշելու՝ փոքր ի շառէ կախած է նաև մերձաւոր ապագան...